

СТРАТЕГІЧНИЙ ТРИКУТНИК США – КНР – РФ У ДОСЛІДЖЕННЯХ РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТОЛОГІВ

У статті здійснена спроба структурування напрямків та течій у сучасній російській історіографії щодо формування та реалізації російської зовнішньополітичної стратегії в механізмі взаємовідносин США – КНР – РФ.

Ключові слова: історіографія, російська історіографія, зовнішньополітичні стратегії, Азійсько-Тихоокеанський регіон, стратегія, міжнародні відносини, міжнародна політика, дипломатія.

В статье осуществлена попытка структурирования направлений и течений в современной русской историографии относительно формирования и реализации русской внешнеполитической стратегии в механизме взаимоотношений США – КНР – РФ.

Ключевые слова: историография, российская историография, внешнеполитические стратегии, Азиатско-Тихоокеанский регион, стратегия, международные отношения, международная политика, дипломатия.

In the article the author makes an attempt to structure trends and tendencies in modern Russian historiography re the formation and realization of Russian foreign-policy strategy in the mechanism of mutual relations of the USA – PRC – RUS.

Key words: historiography, Russian historiography, foreign-policy strategies, Asian-Pacific region, strategy, international relations, international politics, diplomacy.

Розпад СРСР стимулював появу аналітичних досліджень, в яких аналізується та критично висвітлюється досвід політики біполярного протистояння між СРСР та США в системі міжнародних відносин Азійсько-Тихоокеанського регіону, а також окреслюється стан та перспективи, й прогнозуються моделі взаємодії США-РФ щодо КНР в нових геополітичних умовах. Серед аналітичних розробок російських політологів можна виокремити декілька основних напрямів дослідження. Перший – вивчення та прогнозування можливих меж та перспектив російсько-американської співпраці як у глобальному масштабі, так і на регіональному рівні, і впливу цих відносин на характер взаємодії з КНР. Другий – дослідження динаміки американо-китайських відносин та їх детермінуючого впливу на характер взаємин РФ з США та КНР. Третій – прогнозування майбутньої ролі КНР в системі зовнішньополітичних пріоритетів РФ в АТР, вивчення факторів зближення та розділення щодо російсько-китайського стратегічного співробітництва.

Аналіз і оцінки ідейно-політичних дискусій щодо формування глобальної стратегії США в

1990-ті роки представлений у колективних монографіях авторитетних російських фахівців-міжнародників «Росія і США після закінчення холодної війни» (відп. ред. В.А. Кременюк) [1], «США на межі століть» (відп. ред. С.М. Рогов та М.Г. Носов) [2], «США в новому світі: межі могутності» (відп. ред. В.І. Кривожица) [3], «Політика США в світі, що змінюється» (відп. ред. П.Т. Подлесний) [4]. Зовнішньополітичній стратегії США в нових геополітичних реаліях присвячені роботи А.І. Уткіна, В.І. Кривожица, М.А. Троїцького, Н.Е. Сорокіна, А.А. Кокошина, Е.П. Бажанова, А.О. Аріна, Е.В. Альохіна, К.С. Гаджієва, Т.О. Шаклеїної, В.С. Ковалкіна, А.С. Панаріна. У цих роботах автори, використовуючи нові документальні джерела, висвітлюють механізми формування зовнішнього курсу США, характеризують пріоритетний вплив домінантних груп у конгресі та сенаті США щодо змістовного наповнення зовнішньостратегічних настанов; аналізують розробку представниками американських політико-академічних кіл концептуально-теоретичних засад зовнішньополітичної стратегії та її практичну реалізацію. Особливий інтерес у цьому відношенні представляють розробки

сценаріїв щодо подальшої еволюції зовнішньої політики США та реакції з боку Росії на їх практичне втілення. Можна виділити аналітичну розвідку, розроблену в межах проекту «Зовнішні умови розвитку Російської Федерації в 2007-2017 рр.», яка реалізується Радою із зовнішньої та оборонної політики РФ. Керівником проекту виступив відомий російський фахівець-міжнародник С.А. Караганов [5]. Аналізуючи визначальні тенденції сучасного міжнародного процесу, автори проекту підкреслюють: «У ситуації, яка складається в Росії не залишається іншого вибору, крім того, щоб залишатися в майбутньому (у крайньому випадку протягом 20-25 років) потужною ядерною державою. Необхідно прискорити створення науково-технічної бази по ключовим напрямкам розвитку засобів збройної боротьби із залученням найкращих інтелектуальних сил» [5, с. 38].

Проблемний спектр взаємовідносин між РФ та США в ситуації формування основних вимірів сучасної системи міжнародних відносин розглядається в публікаціях російських політологів О.І. Сафронової, А.Д. Богатурова, А.В. Торкунова, С.М. Рогова, В. Ніконова, М.Ю. Зеленкова, Н.А. Комлевої, О.О. Харченко тощо. У цих наукових публікаціях автори визнають визначальний вплив на формування структури міжнародних відносин політико-економічного потенціалу США. Разом з тим, відстоюється думка щодо загроз стабільності моделі однополярного світу, що розбудовується США, а як альтернатива пропонується модель багатополосного світу, в якій одне з визначних місць належить РФ. Питанням формуванню політики США щодо Росії на рубежі ХХ-ХХІ ст. були присвячені спеціальні роботи А.Г. Арбатова, Г.А. Арбатова, В.І. Бапока, Н.А. Косолапова, А.Ю. Мельвіля, Р. Медведєва, В. Іноземцева, С.В. Кортунова, С.А. Караганова, Е.Б. Капустіної. У них розглядаються як загальні питання формування зовнішньополітичної стратегії США, так і конкретні питання, пов'язані з розвитком американо-російських відносин на глобальному та регіональному рівнях у період після закінчення холодної війни. Разом з тим, у цих роботах, присвячених формуванню та практичній реалізації глобальної зовнішньополітичної стратегії США в постбіполярну епоху, висвітлення специфіки міжнародних відносин в Азійсько-Тихоокеанському регіоні носить опосередкований характер, а основна увага приділена питанню взаємовідносин США з РФ, яка прагне віднайти своє місце в нових геополітичних умовах.

Питання політики США щодо КНР та їх впливу на динаміку взаємовідносин РФ з США та з КНР після закінчення біполярного протистояння розглядаються у працях провідних російських сходовознавців та теоретиків міжнародних відносин А.О. Аріна, А.Д. Богатурова, Е.Д. Лозанського, А.М. Хазанова, В.В. Міхєєва, А.Г. Ларіна, А. Блінова, Д.В. Треніна, С.М. Труша.

Виділимо колективні монографії під редакцією В.Л. Лі [6] та Г.Д. Агафонова [7], в яких здійснений комплексний аналіз сучасного становища

США та КНР в системі координат внутрішньорегіональних взаємовідносин та перспектив їх взаємодії з РФ як на двосторонній, так і багатосторонній основі. На основі ґрунтовного фактичного матеріалу охарактеризовано співвідношення військово-політичного потенціалу США, КНР та РФ в регіоні.

Особливостям політики США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні присвячена монографія одного з провідних російських американістів А.Д. Богатурова [8]. У ній автор розглядає історію міжнародних відносин у Східній Азії, починаючи із закінчення Другої світової війни і закінчуючи серединою 1990-х рр., аналізує відносини країн АТР і на цій підставі підкреслює, що АТР – єдиний регіон у світі, де домінує економічний тип і міжнародних відносин, і регіональної безпеки [8, с. 258]. У цілому роботи А.Д. Богатурова є важливими і в методичному відношенні, оскільки дозволяють на основі новітніх досліджень більш точно встановити зміст таких ключових понять, як стабільність, статус-кво, баланс сил.

Однією з фундаментальних робіт, в якій аналізується проблематика американо-китайських відносин є монографія Ю.М. Галєновича [9; 10], де детально розглядається взаємодія країн у трикутнику США – КНР – РФ, розглядаючи переважно першу ланку.

Говорячи про відносини США і КНР, Ю.М. Галєнович підкреслює, що обидві країни вкрай зацікавлені у взаємному співробітництві, незважаючи на наявність розбіжностей і суттєвого конфліктного потенціалу, витоками якого є взаємне несприйняття американського і китайського суспільств [10, с. 31].

Разом з тим, у дослідженнях російських експертів-міжнародників А.І. Уткіна, О.А. Аріна, Г.К. Широкова та С.І. Луньова, Л.Г. Арешидзе підкреслюється наявність у відносинах двох країн суттєвого політичного, економічного, військово-стратегічного конфліктного потенціалу. Слід також згадати збірки статей, виданих у РФ, в яких розглядаються американо-китайські відносини в контексті міжнародних і міжрегіональних взаємодій в Східній Азії [11; 12; 13].

Отже, значна частина російської наукової літератури присвячена в цілому проблемам Азійсько-Тихоокеанського регіону або окремим аспектам зовнішньої політики США, РФ щодо КНР. У цих роботах міститься багато фактичного матеріалу, і досить фрагментарним є порівняльне дослідження чинників, що формують зовнішньополітичну стратегію США та РФ стосовно Китаю, та визначення спільних орієнтирів та відмінностей зовнішніх інтересів Вашингтону та Москви, як загалом в системі регіональних взаємодій, так і на «китайському» напрямі в постбіполярний період.

Проблеми соціально-економічного і військово-політичного розвитку Китаю після розпаду біполярної системи міжнародних відносин, зміни положення КНР в регіоні є одним зі стратегічно важливих напрямків дослідження російських

міжнародників. У російській політичній науці немає єдиної думки щодо визначення справжніх цілей КНР у взаємовідносинах із РФ. До числа найбільш «алармістських» може бути віднесена позиція С. Н. Румянцева. На його думку, Китай домагається реалізації багатопланових інтересів: у політичній сфері – отримати підтримку Росії в розв'язанні тайванського питання на основі принципів, пропагованих Пекіном, у боротьбі з «тероризмом», тобто сепаратистськими рухами в Синьцзяні і Тибеті, використати Москву в політичних «торгах» із США – головним партнером і конкурентом КНР; у сфері економічного і науково-технічного співробітництва – закріпити і розширити доступ до російських природних ресурсів і новітніх технологій, полегшити вихід на російський ринок продукції китайської легкої промисловості і сільського господарства, а також використати можливості Росії для модернізації китайської армії, яка відстає від сучасних армій на два-три покоління [14, с. 8].

Є.П. Бажанов погоджується з тим, що КНР на сучасному етапі надзвичайно зацікавлена в тісній взаємодії з РФ з міркувань геополітики, безпеки, внутрішнього розвитку. Росії необхідно цим скористатися і побудувати стійку модель взаємовигідного динамічного російсько-китайського співробітництва, тобто доповнити повноцінне політичне співробітництво економічним. Тільки таким шляхом можна ліквідувати чи приглушити реально існуючі і потенційні розбіжності, які можуть виникнути між Москвою і Пекіном. Це стосується і суперництва в різних частинах АТР, і проблем двосторонніх відносин [15, с. 472].

Необхідно окремо виділити спільне монографічне дослідження Б.Н. Кузика і М.Л. Титаренко [16], в якому автори здійснили системний аналіз розвитку Китайської Народної Республіки наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. і потенціалу розвитку Китаю до 2050 р. Виключно важливим аспектом роботи є прагнення авторів надати різноманітні варіанти довгострокових прогнозів розвитку Китаю, відповідно до яких представлені і прогнози розвитку відносин Китаю та Росії з іншими державами. Наріжним каменем російсько-китайського співробітництва визначена енергетична складова міждержавної взаємодії [16, с. 197].

Разом з тим, у дослідженнях російських науковців зберігається тенденція щодо розгляду взаємодії та партнерства РФ-КНР на засадах модернізованої «геометричної дипломатії». Зокрема, М.Л. Титаренко зазначає, що спонукаючим мотивом російсько-китайського співробітництва виступили зміни на світовій арені і наростання суперечностей у взаємовідносинах із заходом [17, с. 263; 18, с. 167; 19, с. 140].

Імпульси щодо налагодження стратегічного партнерства з точки зору протидії Заходу представлені в монографічному дослідженні В.С. Ковалкіна [20].

Спільність позицій щодо перспектив розбудови системи безпеки знайшла відображення в праці Л.П. Делюсіна [21]. Разом з тим, він стверджує,

що формат взаємовідносин США-КНР-РФ, котрий не звільнився від узалежнення відносин двох сторін з позицією третьою стороною, що визначає подальші вектори взаємодії у стратегічному трикутнику [21, с. 184].

Показовим у цьому контексті є думка експертів Ради з питань зовнішньої і оборонної політики РФ і Інституту зовнішньої і оборонної політики, якими був підготовлений спільний ситуаційний аналіз «Сучасний Китай: виклик чи можливості, що відкриваються?». Керівником проекту виступив С.А. Караганов. На думку авторів розвідки: «Головною особливістю російсько-китайських відносин у сфері міжнародної політики є співпадіння позицій обох країн з таких питань, як збереження ролі ООН і традиційного трактування поняття державний суверенітет [22, с. 179].

Підтримав дану точку зору і заступник директора Московського центру Карнегі Д.В. Тренін [23; 24; 25].

Частина російських науковців вважає, що зростаючий політико-економічний потенціал КНР є для Росії потенційною пасивною загрозою. Визначальним мотивом їх позиції є теза про реальну можливість переорієнтації головного вектору політики держави на Схід, на партнерство з Китаєм і надалі на створення російсько-китайської антизахідної коаліції. Ця точка зору відображена в роботах А.М. Хазанова, Г.Д. Толорая, Л.І. Кондрашової тощо.

Прогнозуючи вектори розбудови системи міжнародних відносин в АТР в період постбіполярності, відомий російський сходовознавець О. Воскресенський стверджує: «Не буде перебільшенням сказати, що від того, чи зуміє Вашингтон і Пекін створити коаліції, які «лобіватимуть» їх моделі світоустрою, і від того, до якої з них приєднається Росія, буде залежати майбутній світоустрій» [26].

Представники песимістичного напрямку занепокоєні динамікою нарощування Китаєм політико-економічного потенціалу, що в сучасних умовах і в прогнозованому майбутньому змінить статусно відносини між РФ та КНР. Росія буде відігравати роль партнера чи помічника світового центру сили – Китаю. Силовий варіант врегулювання потенційних політичних та економічних суперечностей між КНР та РФ можливий за умов, «якщо американські стратеги зможуть перенацілити інтереси Китаю з Тайваню на Середню Азію і російський Далекий Схід з метою оволодіння цими територіями «мирним шляхом», може бути спровокований збройний конфлікт, в якому Збройним Силам Росії будуть протистояти укомплектовані сучасним озброєнням і військовою технікою з'єднання і частини армії КНР, які знаходяться в постійній готовності», – стверджує А.А. Корабельников [27, с. 16]. Близька за своїм змістом точка зору простежується у висвітленні російським політологом С.О. Голодінкіною перспектив економічного співробітництва формату РФ-КНР. Із стриманим оптимізмом ставиться до перспектив еволюції російсько-китайської взаємодії в економічній та

військово-технічній сферах В.Г. Ганшин.

Прагматично ж налаштовані російські сходознавці вважають, що через модернізацію військової сфери Китай перейде до статусу економічної наддержави, що у свою чергу дещо знизить рівень потреби у складних озброєннях. Оскільки розвиток китайської економіки виступить каталізатором процесу розширення зв'язків з оточуючими країнами, що унеможливить розв'язання гострих проблем, саме військовими засобами. На думку прагматиків, китайська оборонна модернізація не зможе за короткий проміжок часу створити сучасну армію, яка за своїми якісними показниками буде переважати збройні сили РФ, хоча економічно Китай має переваги над Росією. Росія продовжуватиме зберігати пріоритет над Китаєм у сфері озброєнь. Разом з тим, ця перевага є тягарем, який відтягує російську внутрішню оборонну реформу. Таким чином, співвідношення міжнародних статусів РФ і КНР прийде до рівноваги. Відповідно, розбудовуючи новий світоустрій, необхідно поглиблювати економічне, політичне і військове співробітництво; якщо російсько-китайські відносини будуть і надалі динамічно розвиватися, дві країни повинні ефективно управляти силовими розривами між ними. Ця позиція відображена в публікаціях С. Врадїя, В. Стефашина, Д.А. Асфари, А.Г. Ларїна, П.Б. Каменнова, Д. Мосякова, С. Пуденко, Я. Бергерра, С.М. Рогова, Г.В. Кіреєва, Д.А. Жирнова, Т.В. Бордачова тощо.

Складовою частиною досліджень російських науковців є характеристика та прогнозування розбудови безпекових моделей в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, а також висвітлення відмінностей цього процесу від трансформації європейської системи безпеки на рубежі ХХ-ХХІ ст. Ця проблематика знайшла своє відображення в працях В.Е. Петровського, В.Ф. Лі, В.П. Федотова, А.В. Болятко, І.Н. Кравченко, А. Загорського, Р.Ш. Алієва, В.А. Плотнікова, С. Смірнова, Р. Карлусова, П. Мозіаса тощо. Виділимо колективну монографію під редакцією Г.І. Чуфріна [28]. У роботі з використанням ґрунтовної джерельної бази проаналізовано модернізацію поняття національна безпека в КНР в умовах глобалізації. Висвітлено перспективи раціональної адаптації світового співтовариства до Китаю, який глобалізується і відповідно до його адаптації в нових умовах до характеру взаємовідносин з США та РФ.

Окремим сегментом досліджень, присвяченим питанням безпеки, є висвітлення конфліктогенних регіональних проблем: «корейської» та тайванської проблем. Серед новітніх праць російських науковців доцільно виокремити монографію

Р.А. Міровицької, в якій з використанням суттєвого архівного матеріалу висвітлюються джерела та витоки виникнення проблеми Тайваню й позиції США, СРСР у внутрішньополітичній боротьбі в Китаї в 1940-х рр. [29]. Заслужовує на особливу увагу монографія А.В. Островського «Тайвань напередодні ХХІ століття» [30], в якій на основі значного фактичного матеріалу автором здійснено комплексний аналіз проблем економічного, політичного та соціального розвитку Тайваню у 80-90-ті роки.

Значення та детермінуюча роль тайванської проблеми щодо відносин між КНР та США аналізується в розробках В.Н. Усова, З.Д. Каткової, А.А. Москальова, Л.М. Гудошнікова та В.Г. Ганшина. Еволюція співвідношення регіональної стабільності в контексті тайванської проблеми та модернізації збройних сил Китаю представлена в аналізі фахівців Інституту Далекого Сходу РАН під керівництвом Е.Н. Румянцева [31].

Розпад СРСР, встановлення РФ дипломатичних відносин з Республікою Корея, ядерно-ракетна проблема КНДР спричинили підвищення інтересів науковців до корейських проблем. Разом з тим, російські автори в своїх роботах приділяють значну увагу саме інтересам РФ на півострові та аналізують її відносини з РК і КНДР, але в них окреслені й окремі аспекти корейської політики США [32-35].

Виходячи з аналізу сучасної російської історіографії, можна виокремити чотири основні концептуальні підходи до розгляду проблеми формування зовнішньополітичної стратегії РФ та США щодо КНР: 1) рівень політичних відносин Росії і Китаю є достатньо високим, але ефективність політичного співробітництва – низька; 2) в цілому китайсько-російська стратегічна взаємодія, спрямована на утвердження багатополосного світу, знаходиться на підйомі, на відміну від західного шляху до глобалізації і від західної системи міжнародних відносин, в якій гегемонія США обмежує ефективний розвиток стратегічного співробітництва; 3) в умовах глобалізації фактори, які впливають на відносини Росії та Китаю, можуть мати різні наслідки. Відтак, розвиток зовнішньополітичних відносин Росії і Китаю не може бути однозначним; 4) у цілому швидкий розвиток китайської економіки і поступове відродження Росії, зміни, які відбуваються в зовнішньополітичному курсі як РФ, так і КНР не створюють нових загроз безпеці один одного, їх співробітництво має стратегічне значення щодо створення нових структур міжнародних відносин і забезпечення стабільності євразійського континенту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Россия и США после «холодной войны» / Ю.П. Давыдов, В.А. Кременюк, А.И. Уткин и др.; РАН; Институт Соединенных Штатов Америки и Канады. – М.: Наука, 1999. – 143 с.
2. США на рубеже веков / Отв. ред. С.М. Рогов. – М.: Наука, 2000. – 496 с.
3. США в новом мире: пределы могущества / Под ред. В.И. Кривожики. – М.: Российский институт стратегических исследований, 1997. – 564 с.

4. Политика США в меняющемся мире / Отв. ред. П.Т. Подлесный; Ин-т США и Канады. – М.: Наука, 2004. – 333 с.
5. Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего / Отв. ред. С. А. Караганов. – М.: Культурная революция, 2007. – 160 с.
6. Внешняя политика и дипломатия стран Азиатско-Тихоокеанского региона / Под ред. В.Л. Ли; Дипломатическая академия МИД РФ. – М.: Научная книга, 1998. – 278 с.
7. Стратегическая ситуация в АТР и морская политика России на Тихоокеанском региональном направлении / Рос. акад. наук, Ин-т Дальнего Востока, [Агафонов Г. Д. и др.] / Отв. ред. Г.Д. Агафонов. – М.: Ин-т Дальнего Востока РАН, 2005. – 183 с.
8. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945-1995) / А.Д. Богатуров; Институт США и Канады РАН. – М.: Конверт-МОНФ, 1997. – 352 с. – (Серия «Рукописи не горят»).
9. Галенович Ю.М. Россия – Китай – Америка: От соперничества к гармонии интересов? / Ю.М. Галенович. – М.: Русская панорама, 2006. – 573 с. – (Серия «Размышления историка» / Рус. ист. о-во).
10. Галенович Ю.М. Рубеж перед стартом: Китайская проблема для России и США на пороге XXI века / Ю.М. Галенович. – М.: Московский общественный научный фонд; ООО «Издательский центр научных и учебных программ», 1999. – 316 с.
11. Китай в мировой и региональной политике: история и современность / Рос. акад. наук, Ин-т Дал. Востока; [редкол.: Е.И. Сафронова (ред.-сост.) и др.]. – М.: РАН, Ин-т Дальнего Востока, 2005. – 202 с.
12. Северо-Восточная и Центральная Азия: динамика международных и межрегиональных взаимодействий / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 472 с.
13. «Новый порядок на века»? Политическая структура современного мира: состояние, проблемы, перспективы // Научные труды МНЭПУ. – 2000. – 136 с. – (Серия: «Политология»; вып. 3).
14. Румянцев Е.Н. Острые проблемы китайской политики / Е.Н. Румянцев. – М.: Русина-пресс (Бэст принт), 2003. – 158 с.
15. Бажанов Е.П. Актуальные проблемы международных отношений. Избранные труды: в 3 т. / Е.П. Бажанов. – М.: Научная книга, 2001-2002. – Т. 2. – 2002. – 479 с.
16. Кузык Б.Н., Титаренко М.Л. Китай – Россия – 2050: стратегия соразвития / Б.Н. Кузык, М.Л. Титаренко; Российская акад. наук, Ин-т Дальнего Востока РАН, Ин-т экономических стратегий РАН. – М.: Институт экономических стратегий, 2006. – 652 с.
17. Титаренко М.Л. Россия. Безопасность через сотрудничество. Восточно-азиатский вектор / М.Л. Титаренко; Рос. акад. наук. Ин-т Дальн. Востока. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 401 с.
18. Титаренко М.Л. Китай: цивилизация и реформы / М.Л. Титаренко; РАН Институт Дальнего Востока. – М.: Республика, 1999. – 237 с.
19. Титаренко М.Л. Россия и Восточная Азия. Вопросы международных и межцивилизационных отношений / М.Л. Титаренко. – М.: ПОО «Фабула»: Кучково поле, 1994. – 318 с.
20. Ковалкин В.С. Россия в новых геополитических реалиях на пороге XXI века / В.С. Ковалкин. – М.: Институт международного права и экономики, 1996. – 64 с.
21. Делюсин Л.П. Российско-китайские отношения на рубеже веков / Л.П. Делюсин // Россия и современный мир. – 2002. – № 1. – С. 174-186.
22. Современный Китай: вызов или открывающиеся возможности? Ситуационный анализ // Россия в глобальной политике. – 2004. – Т. 2, № 2. – С. 172-182.
23. Тренин Д.В. Евро-Тихоокеанская держава [Электронный ресурс] / Д.В. Тренин. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/nembers/2/1962.html>. – Загл. с экрана.
24. Тренин Д.В. Россия между Китаем и Америкой / Д.В. Тренин // Pro et Contra. – 2005. – Т. 9, № 3. – С. 43-53.
25. Тренин Д.В. ШОС и борьба за мир [Электронный ресурс] / Д.В. Тренин. – Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/76741.htm>. – Загл. с экрана.
26. Воскресенский А. Китай в контексте глобального лидерства? [Электронный ресурс] / А. Воскресенский. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/five/002.htm>. – Загл. с экрана.
27. Корабельников А.А. Возможные угрозы России в Азиатско-Тихоокеанском регионе / А.А. Корабельников // Национальная безопасность и геополитика России. – 2002. – № 5-6. – С. 16-19.
28. Китай в XXI веке: глобализация интересов безопасности / отв. ред. Г. И. Чуфрин; Институт мировой экономики и международных отношений РАН. – М.: Наука, 2007. – 327 с.
29. Мировицкая Р.А. Китайская государственность и советская политика в Китае: Годы Тихоокеан. войны: 1941-1945 / Р.А. Мировицкая. – М.: Памятники исторической мысли, 1999. – 307 с.
30. Островский А.В. Тайвань накануне XXI века / А.В. Островский. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – 222 с.
31. Вооруженные силы КНР и проблема Тайваня: история и современность [сост. Е.Н. Румянцев]. – М.: ИДВ РАН, 2005. – 92 с. – (Экспресс-информация / Рос. акад. наук, Ин-т Дал. Востока, Центр науч. информ. и документации; № 3).
32. Ткаченко В.П. Корейский полуостров и интересы России / Отв. ред. М. Л. Титаренко; РАН; Институт Дальнего Востока / В.П. Ткаченко. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 207 с.
33. Ли В.Ф. Россия и Корея в геополитике евразийского Востока (XX век) / Вл. Ф. Ли; Дипломат. акад. МИД России. Ин-т актуал. междунар. проблем, Рос. акад. естеств. наук. Отд-ние евраз. цивилизации. – М.: Научная книга, 2000. – 516 с.
34. Россия на мировом рынке вооружений. Анализ и перспективы / Б. Кузык, Н. Новичков, В. Швараев и др. – М.: «Военный парад», 2001. – 317 с.
35. Россия (СССР) в локальных войнах и вооруженных конфликтах второй половины XX века / Под ред. В.А. Золотарева. – М.: Кучково поле; Полиграф-ресурсы, 2000. – 576 с.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Пронь С.В.;
доктор історичних наук, професор Тригуб П.М.